

Frits Scholten

De beeldhouwer Pier Pander en de portretten van Willem Mengelberg en zijn vrouw

Als een zeer gewaardeerde schenking van mevrouw Swierstra-de Lange te Amsterdam verwierf het Rijksmuseum recent een karakteristiek medaillonportret van de hand van de beeldhouwer Pier Pander.¹ Het portret stelt de echtgenote van de dirigent Willem Mengelberg (1871–1951) voor, Mathilde ('Tilly') Mengelberg-Wübbe (1875–1943) (afb. 1, 2 en 5). Door deze aanwinst kon een medaillonportret van de dirigent zelf, dat al in de collectie aanwezig was, herenigd worden met zijn pendant (afb. 3). Hieronder worden de achtergronden van het ontstaan van beide portretten uiteengezet, naar aanleiding van een aantal bewaard gebleven brieven van Pander aan het echtpaar Mengelberg.*

Het portret van Mathilde Mengelberg is uitgevoerd in groene plastiline, een aan het begin van deze eeuw betrekkelijk nieuwe modelleerpasta, die door Pander op een glasplaat als drager werd gemodelleerd met de handen en een fijne spatel.² Door natuurlijke veroudering, waarbij olie uit de plastiline is verdampt, is het portret enigszins gecraqueleerd. Mathilde Mengelberg kijkt voor de beschouwer naar links en is volledig *en profil* weergegeven. Langs haar armaanzet is het werk gesigneerd en gedateerd: P. Pander 1915. Het profielportret van dr. Willem Mengelberg dateert uit het jaar ervoor en is in gips uitgevoerd (afb. 3). Zorgvuldige observatie van beide werken leert, dat het gips

moet zijn afgegoten van een 'moedervorm' dat ook in plastiline was uitgevoerd.

Pier Pander werkte sinds 1890 in Rome, maar hij verbleef in de zomermaanden nog vaak in zijn vaderland.³ Daardoor bleef het contact met Nederlandse opdrachtgevers bestaan en verzekerde de beeldhouwer zich van een gestage stroom bestellingen. Als portrettist maakte Pander vooral naam, nadat hij de beeldenaar van de jonge koningin Wilhelmina had ontworpen voor het gouden tientje van 1898.⁴ In een stijl, die men zou kunnen omschrijven als een verfijnd, enigszins dromerig classicisme, maakte hij serene portretten van meer of minder bekende Nederlanders. Vooral Panders dun gemodelleerde portretreliëfs waren gezocht en zeer gewaardeerd. Naarmate zijn roem in eigen land steeg, kreeg Pier Pander in zijn Romeinse atelier aan de Via Nomentana nr. 143 steeds vaker Nederlanders op bezoek. De *beroemdste Nederlandsche beeldhouwer van onzen tijd* werd een bezienswaardigheid voor de Italië-reiziger, zozeer dat hij genoodzaakt was een speciaal bezoekuur in te stellen dat zelfs in de 'Baedeker' werd vermeld!⁵ Onder de gasten aan de Via Nomentana schaarde zich de schrijver Louis Couperus, die door de eenvoudige beeldhouwer en zijn verstilde werk bijzonder werd gefascineerd; het inspireerde hem tot het schrijven van de sonnettenkrans *Alba* en de roman *Metamorfoze*. Wanneer Willem Mengelberg voor het eerst in aanraking kwam met Pander is niet

Afb. 1. Verlovingsfoto van Willem Mengelberg en Mathilde Wübbe, 1900. Stichting Het Willem Mengelberg-Archief, Haags Gemeentemuseum, Den Haag.

bekend. Mogelijk werd het contact al in 1910 gelegd, toen de dirigent voor het eerst in Rome optrad.⁶ In ieder geval bezocht Mengelberg het atelier van de beeldhouwer in 1913, na een bezoek aan de paus die zijn dirigeerstok zeggende. Deze ontmoeting in Rome leidde tot de opdracht Mengelbergs portret te maken bij een eerstvolgend verblijf in Nederland. Bovendien nodigde de dirigent de kunstenaar uit een Mahler-concert in het Concertgebouw bij te wonen.⁷ In het Mengelberg-archief in het Haags Gemeentemuseum

bevinden zich enige brieven van Pander die deze episode in een scherper licht stellen. Het eerste bericht, een briefkaart, dateert van 25 augustus 1914. Pander tutoyeert Mengelberg in dit schrijven, hetgeen een bewijs is van hun vertrouwelijke verstandhouding. De beeldhouwer drukt er zijn zorg uit over de kansen dat de dirigent voor hem zal kunnen poseren: *Ik vreesde al, dat we ons goede voornemen (immers voor de tweede helft van september?) een jaartje moesten uitstellen. Des te beter zoo 't niet hoeft, want hoe jammer zou 't*

Afb. 2. Pier Pander, Portret van Mathilde Mengelberg-Wübbe, 1915. Plastiline, diameter 32 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 3. Pier Pander, Portret van Willem Mengelberg,

zijn als er van uitstel eens afstel kwam! Op 10 september volgde een dringend verzoek van Pander om een afspraak: *Kan er van onze afspraak nog komen in de tweede helft van September? Ik zal kunnen, maar jij?*⁸

1914. Gips, diameter 32 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

Van uitstel kwam het niet. In een brief aan zijn vriend dr. C.E. Peters in Heerenveen schreef Pander op 26 september 1914 vanuit Amsterdam [...] *dat ik alweer een heel eindje opgeschoten ben met het portret van Mengelberg. Hij beschouwt het nog al als een ding van gewicht en maakt dus veel meer tijd dan hij heeft. Intusschen was zijn vrouw er vandaag voor 't eerst bij en vond gelukkig dat het leek, want daarvan was ik nog lang niet zeker. Ik ken hem daartoe nog niet lang, of liever niet assidu genoeg om van de gelijkenis zeker te zijn. Begin volgende week zal ik dus wel tot afgieten komen – 12 afgietsels maar even!*⁹ Deze passage demonstreert de grote zorgvuldigheid waarmee de beeldhouwer te werk ging, maar toont bovenal ook aan dat het Mengelbergs bedoeling was om het portret in gips te laten vermenigvuldigen. Uit Panders brief van 3 oktober aan Mengelberg, geschreven van zijn loogeradres bij de Rotterdamse binnenhuisarchitect N.P. de Koo, blijkt dat het portret en de gevraagde gipsafgietsels inmiddels voltooid zijn: *Verder wilde ik je zeggen dat de encadreur Firma Fetter in de Vijzelstraat een zeer intelligente indruk maakte en dat hij dacht maandag aan 't Concertgebouw met passepartout en lijst kant en klaar zou komen en de plastilina omlijsten volgens mijne aanwijzing. [...] Mocht soms, door den druk geoefend op de glasplaat, de barst daarin door de plastilina heen weer zichtbaar worden, dan kan ik altijd indien de lijst er in mijn tegenwoordigheid of door mij afgenomen wordt, die plastilina wel weer even bijwerken. Als je de portretten in gips telt zul je zien dat er dertien zijn: één voor 't breken. Van die dertien krijg je dus later slechts 11 op de rekening, want één gipsafgietsel kwam je vanzelf toe. De timmerman heeft gezien hoe ik mijn negatief verpakte en kan dus later de gedroogde positieven die je wenscht te verzenden, voor je inpakken op dezelfde wijze. Zoодоende geloof ik aan alles gedacht te hebben.*¹⁰

Van deze gipsafgietsels, die Mengelberg bestemde om aan vrienden of relaties te schenken, zijn tenminste twee exemplaren bewaard gebleven in openbare collecties. Naast het portret in het Rijksmuseum, dat afkomstig is uit Mengelbergs geveilde nala-

Afb. 4. Pier Pander, Portret van Willem Mengelberg, 1914. Marmer, diameter 32 cm. Haags Gemeentemuseum, Den Haag.

tenschap, bezit het Museum Pier Pander in Leeuwarden een versie.¹¹ Het oorspronkelijke plastiline-portret in zijn lijst van de firma Fetter is spoorloos. Wel bevindt zich in het Haags Gemeentemuseum een versie in marmer, die eveneens afkomstig is uit Mengelbergs boedel en die door Pander in Rome werd uitgevoerd (afb. 4).¹² Een kort schrijven van de beeldhouwer, gedagtekend Rome 23 januari 1915, heeft zeer waarschijnlijk op deze versie betrekking: *Heden voor acht dagen werd 't reliëf verzonden aan je adres. Het ging 'grande vitesse' en zal dus wel al een eind op weg zijn, denk ik. Wil je er op laten letten, dat 't kistje ongeschonden is bij aankomst en anders niet aanvaarden – wat ik altijd doe heb ik ook nu gedaan, n.l. het reliëf met kleiwater een kleurtje gegeven. Daarom liefst geen mensen met vuile of natte handen er aan.*¹³ Het marmeren portret in het Haags Gemeentemuseum is inderdaad enigszins bruinig gewassen, waardoor het dun gehakte reliëf meer tekening heeft gekregen. Bovendien is het ingeraamd in een strakke eikehouten lijst die, blijkens het etiket op de keerzijde, van de firma Fetter afkomstig is. Aangezien de passe-partout van deze lijst olijfgroen is geschilderd – qua kleur gelijk

aan de groene tint van de plastiline – mag verondersteld worden dat Mengelberg het oorspronkelijke plastiline portret (waarvan de glazen ondergrond immers een barst had) verving door dit marmeren exemplaar. De dertien gipsafgietsels vonden allemaal hun weg, want Mengelberg deed enige tijd later een beroep op de beeldhouwer om meer afgietsels te leveren. Dat laat zich althans afleiden uit de mild spottende aanhef van een antwoord, dat Pander vanuit Rome schreef op 16 april 1915: *Mengelberg in groote verlegenheid!! Ik heb erg met hem te doen, hoor! Maar ik kan nog wel een dozijn afgietsels maken. Alleen over het waar en wanneer wilde ik liever zelf niet beslissen bij alle onzekerheden op dit ondermaansche, vooral tegenwoordig! 1° is het natuurlijk nog onzeker of ik er dezen zomer wel door kan. Anders zou ik zeggen, laat ik het maar liever in Amsterdam doen. Eén afgietsel heb je nog wel voor mij om daarop een negatief te gieten. Maak ik ze hier dan zitten we met de gevaren der verzending. Men zal ze hier te Genua allen open willen maken – en hoe maken ze dan de kistjes weer toe? Te Amsterdam worden ze weer nagekeken – het gebeurt dikwijls, dat ze kapot aankomen. Bovendien, als ik 't hier doe komen er nog extra kosten bij, voor de kistjes allicht 2 lire per stuk en de postpakketten (thans steeds via Genua) 1,75 lire. De kistjes echter zullen je weer kunnen dienen. Ik laat de beslissing aan jou over en wacht antwoord. In elk geval hoop ik natuurlijk zeer in September 't portret van Mevr. Mengelberg te kunnen maken benevens nog een ander te Amsterdam. Groeten van Juffr. de Kanter en tt Pier Pander Rome 16 apr. '15.*¹⁴

Hier komen we voor het eerst een vermelding tegen van het voornemen ook Mengelbergs echtgenote te portretteren. Pander slaagde er, ondanks de oorlog, in om de zomer van 1915 in Nederland door te brengen. Van zijn vaste logeeraadres in Heerenveen schreef hij op 4 september aan Mathilde Mengelberg: *Het is toch hoop ik goed, dat ik, als verleden jaar werd afgesproken, ongeveer 16 dezer in Amsterdam kom om uw portret te boetseeren en van dat van Uw man nog 12 afgietsels te maken?* Op een ongedateerd visitekaartje krabbelde Pander kort daarna: *hoe laat*

Afb. 5. Pier Pander, Portret van Mathilde Mengelberg-Wübbe in de oorspronkelijke lijst, 1915. Plastiline, diameter 32 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

morgen beginnen met 't portret? Dan kom ik een uur vroeger om de ruit met plastilina te prepareren. Ik logeer hier dichtbij namelijk Van Breestraat 69. Dag.¹⁵ Inderdaad was het dichtbij, want de familie Mengelberg bewoonde twee bovenhuizen in de Van Eeghenstraat, nrs 105–107. Het portret van Mathilde Mengelberg – dat zich dus nu in het Rijksmuseum bevindt – werd volgens afspraak gemaakt en, precies zoals de beeldhouwer het beschreef, op een glasplaat met plastiline. Naderhand werd deze ingelijst in een olijfgroene passe-partout en een strakke eikehouten lijst, die identiek is aan de lijst om het marmeren portret van Mengelberg (afb. 4 en 5). Ongetwijfeld werd ook deze lijst bij de firma Fetter in de Vijzelstraat besteld. Door de lijsten waren beide portretten, ondanks het verschil in medium, volledig tot elkaars pendants gemaakt. Een laatste bewaard gebleven brief van Pier Pander aan Mathilde Mengelberg werd vanuit Rome op 24 november van dat jaar verzonden. Hierin meldde Pander dat er

enige betalingsproblemen waren. In plaats van 1200 gulden (voor de tweede serie van 12 afgietsels?) was hem slechts 200 gulden overgemaakt. Het feit dat Pander zijn brief aan Mathilde richtte, hoeft niet te betekenen dat de betaling betrekking had op haar portret. Mengelberg was een notoir slechte correspondent, die brieven vaak onbeantwoord liet.¹⁶ Pander, die met deze eigenschap inmiddels wel vertrouwd was, zal bij een kwestie over zijn honorarium zich wijselijk tot Mathilde hebben gericht. Zij regelde vaker de administratie van haar man. De afloop is niet bekend.

Panders reliëf van Mengelberg was het eerste gebeeldhouwde portret van de dirigent. Naderhand volgden nog een zeer expressief gemodelleerd borstbeeld door Archipenko, een pasteus portret in brons door Gustinus Ambrosi – een Oostenrijkse beeldhouwer die korte tijd in Nederland werkte – en een bronzen buste door de beeldhouwer G.J. van der Veen.¹⁷ Ook heeft Mengelberg zich laten portretteren door de schilders Van Dongen en

Sluyters. Zijn belangstelling voor kunst, beeldhouwkunst in het bijzonder, werd waarschijnlijk mede bepaald door zijn afkomst: zijn vader was de Utrechtse beeldhouwer F.W. Mengelberg (1837-1919), die een van de belangrijkste ateliers voor neogotische, kerkelijke sculptuur in ons land leidde. Ook de jarenlange vriendschap tussen de dirigent en de kunstkenner Abraham Bredius zal van invloed zijn geweest op de kunstliefde van de eerste.

Mengelbergs aandacht voor de kunst van zijn tijd blijkt ook uit de bijdrages van verschillende kunstenaars aan de feestbundel die hem in 1920 kreeg aangeboden, ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als dirigent van het Concertgebouw-orkest. Een bijdrage van Pier Pander zoekt men er tevergeefs. De beeldhouwer was een jaar eerder in Rome overleden.

Noten

* Met dank aan drs. Frits Zwart, conservator Haags Gemeentemuseum (Muziekbibliotheek en -archief), voor zijn behulpzaamheid bij het raadplegen van het Mengelberg-Archief en het verlenen van informatie over Mengelberg.

¹ Het portret werd in 1992 aangetroffen tussen de afgedankte goederen uit de nalatenschap van mevr. E. Bysterus Heemskerk, die na Mengelbergs vertrek uit Nederland diens Nederlandse bezit beheerde. Het portret werd gevonden door mevr. G. Swierstra-de Lange te Amsterdam, die het in 1994 aan het Rijksmuseum schonk.

² Zie voor plastiline Marie-Thérèse Baudry, *La Sculpture, Méthode et Vocabulaire*, Paris 1978, p. 568.

³ Voor de levensgeschiedenis van Pander zie J.P. Wiersma, *Pier Pander een Fries beeldhouwer in Rome (1864-1919)*, Drachten 1966.

⁴ Wiersma, *op. cit.* (noot 3), pp. 86-97.

⁵ Wiersma, *op. cit.* (noot 3), pp. 100 en 140.

⁶ E. Bysterus Heemskerk, *Over Willem Mengelberg*, Amsterdam 1971, p. 49 (waar in een brief van de componist Diepenbrock Mahler wordt geciteerd: *Er hatt wirklich ausserordentliche Erfolge*) en p. 141.

⁷ Wiersma, *op. cit.* (noot 3), p. 162.

⁸ Haags Gemeentemuseum, Stichting Het Willem Mengelberg-Archief: brief van 10 september 1914, verzonden vanuit het huis van

dr. Peters te Heerenveen, een van de vrienden van de beeldhouwer bij wie hij regelmatig logeerde tijdens zijn Nederlandse verblijf.

⁹ Geciteerd naar Wiersma, *op. cit.* (noot 3), p. 164.

¹⁰ Haags Gemeentemuseum, Stichting Het Willem Mengelberg-Archief: brief van 10 oktober 1914 van Pander aan Mengelberg.

¹¹ Jaap Leeuwenberg en Willy Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum, 's-Gravenhage/Amsterdam 1973*, nr. 554 en *Museum Pier Pander*, Leeuwarden 1954, nr. 79.

¹² Haags Gemeentemuseum, inv. nr. Ed 4-X-1986 in bruikleen van de Stichting Het Willem Mengelberg-Archief. Diameter 32 cm.

¹³ Haags Gemeentemuseum, Stichting Het Willem Mengelberg-Archief: brief van 23 januari 1915 van Pander aan Mengelberg.

¹⁴ Haags Gemeentemuseum, Stichting Het Willem Mengelberg-Archief: brief van 16 april 1915 van Pander aan Mengelberg. Pander refereert in de brief uiteraard aan de oorlogshandelingen, die reizen door Europa zeer bemoeilijkten.

¹⁵ Het is wel heel ironisch te bedenken dat het plastiline portret van Mathilde Mengelberg-Wübbe, dat Pander in september 1915 maakte, bijna 80 jaar later in dezelfde straat als 'grof vuil' met vele andere memorabilia van Mengelberg 'aan de straat' werd gezet.

¹⁶ Mededeling van Frits Zwart, Haags Gemeentemuseum; zie ook Bysterus Heemskerk, *op. cit.* (noot 6), pp. 52-53.

¹⁷ Bysterus Heemskerk, *op. cit.* (noot 6), pp. 61, 67 en 72. De buste door Ambrosi bevindt zich als bruikleen van de Stichting Het Willem Mengelberg-Archief in het Haags Gemeentemuseum.